

Knapp Éva

A természetleírás a XVII. századi jezsuita poesis-oktatásban

A jezsuita oktatás rendjét több évszázadon át a *Ratio Studiorum* előírásai határozták meg. Az alapvető tankönyveket (pl. Alvarez, *De institutione grammatica* és Soares, *De arte rhetorica*, Coimbre 1560, Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561) éppúgy előírták benne, mint az antikvitás íróinak oktatásban felhasználható munkáit, illetőleg azok erre a célra kiemelt részeit. A folyamatosan oktatott „alaptankönyvek” mellett egyre bővülő számú, az adott kor elvárásaihoz illeszkedő új tankönyvek (*praecepta*) is készültek, s a hasznosíthatónak vélt, nem jezsuita szerzők munkáit is bevonták az oktatásba.¹ A *Ratio Studiorum* előírásai ugyan keveset változtak az évszázadok során, tartalma azonban részletesebbé vált a rend generalis congregatióin elfogadott, folyamatosan aktualizált kiegészítésekkel. A XVII. század első felének jezsuita oktatási rendjét a hetedik generalis congregatió elfogadott részekkel kibővített (*aucta*) *Ratio Studiorum* határozta meg.² Ez az az időszak, amikor megszilárdult az a jezsuita poétika-oktatás, amely közel másfél évszázadon át formálta a jezsuita inspirációjú költészet elméletét, gyakorlatát és műfajait.

Az oktatás rendjét, tartalmát és minőségét a tanrend előírásain kívül befolyásolták az adott oktatási intézmény lehetőségei is. A *studia inferiora* – melynek keretében a poétika-oktatás zajlott – ideális esetben négy eltérő „szinten” működött (*duae scholae, tres scholae, quattuor scholae* és *quinque scholae*).³ Az oktatási

¹ Vö., Knapp Éva, *Levélelméletek a magyarországi jezsuita oktatásban a 16–18. században*, Irodalomtörténeti Közlemények 115 (2011) 554–580. A jezsuita képzési rendszer sajátosságainak legújabb összefoglalása: Tóth Sándor Attila, *Eruditio, humanitas, promotio. Fáy Dávid Alajos verse(i) a gyermek (II.) Józsefről*, Szeged, Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 2013, 18–46.

² Több kiadás is készült belőle, melyek használatát egyre részletesebb mutatók segítették. Például, *Ratio, atque Institutio studiorum Societatis Iesu. Auctoritate Septimae Congregationis Generalis aucta, Romae, In Collegio Romano eiusdem Societatis, 1616*; *Ratio, atque Institutio studiorum Societatis Iesu. Auctoritate Septimae Congregationis Generalis aucta, Antverpiae, J. Meursius, 1635*. Vö. még, *Ratio Studiorum, i. m. (22. jegyzet)*; *Monumenta Paedagogica, i. m. (22. jegyzet)*. Vö. még, *Ratio Studiorum et Institutiones Scholasticae Societatis Jesu per Germaniam [...]*, (ed.) G. M. Pachtler, B. Duhr, Tomus I–IV, Berlin, Hofman, 1887–1894 (*Monumenta Germaniae Paedagogicae*, 2, 5, 9, 16); *Monumenta Paedagogica Societatis Jesu penitus retractata multisque textibus aucta edidit Ladislaus Lukács, IV (1573–1580)*, Romae 1981 *Institutum Historicum Societatis Iesu, Cap. II, De studiis et scholiis 6*–16**.

³ A *duae scholae grammatica* és *humanitas*, a *tres scholae grammatica, humanitas* és *rhetorica* osztállyal működött, a *quattuor scholae* a *grammatica*-oktatást két szintre osztotta, s ehhez járult a

létesítményekben eltérő volt a tanárok és diákok létszáma; a legképzettebb és legtehetségesebb tanárokat az úgynevezett *quinque scholae*-k foglalkoztatták. Ilyen működött Grazban éppúgy, mint Bécsben és Nagyszombatban.

A XVII. század első felében a „teljes” iskolákban eltérő gradusokon, latin és görög nyelven oktatták a *poesist*, folyamatos volt a *repetitio* és a színvonal minőségi követelményei gradus-onként emelkedtek.⁴ A tananyag számonkérése írásban és szóban történt, különféle nem nyilvános („*intra parietes*”) és nyilvános („*extra parietes*”) formákban, állandó tanári minősítéssel és visszajelzéssel (*corrigatio*). A gyakorlás során a *praelectio Poëtae* keretében olyan frázisokat kellett elsajátítani, melyeket a diákoknak az elvárásoknak megfelelően fel kellett használniuk az írásbeli feladatokban is.⁵ Az írásos gyakorlatok hangsúlyozottan nem a diktálásra, hanem a gondolkodásra és az „önállóság”-ra épültek.⁶ A nem nyilvános deklamációk, melyeket szombatokként tartottak az iskolákban, görög és latin nyelven folytak. Retorikából és *poesis*ből („*humanitas*”) a diákok egymást hallgatták meg, így egyben gyakoroltak és tanultak. A retorikai gyakorlatok – érthető meggondolásból – fontosabbak voltak, mint a költészetiek.⁷ A retorika- és a *poesis*-oktatás eredményessége érdekében az iskolák *magistratust* választottak a *premiumok* odaítélésére, s folyamatos volt a *memoriter* feladatok ellenőrzése és a gyakorlás az eredményes vizsgák érdekében.⁸

A *poëtika*oktatás a „*quinque scholae*”-ban több graduson, a *grammatica*, a *humanitas* és a *rhetorica* keretében zajlott. A *mediae classis grammaticae* során Ovidius legkönnyebb versei alkották a tananyagot.⁹ A *suprema grammatica* keretében az oktatási tananyag a *Ratio Studiorum* szerint „*Ex Poëtis vero primo semestri selectae aliquae ac purgatae Ovidij tum Elegiae, tum Epistolae; altero quaedam item selecta, et purgata ex Catullo, Tibullo, Propertio, et Virgilij Eclogis;*

humanitas és *rhetorica*, a *quinque scholae* három *grammatica* szinttel (*infima*, *syntaxis* és *repetitio*), továbbá *humanitas* és *rhetorica* gradus-szal oktatott.

⁴ *Ratio*, 1635, i. m. (2. jegyzet) 106–110.

⁵ *Ratio*, 1635, i. m. (2. jegyzet) 112.

⁶ „*Scribendi argumentum non dictandum ex tempore, sed meditato, et fere de scripto [...]*” *Ratio*, 1635, i. m. (2. jegyzet) 112.

⁷ *Ratio*, 1635, i. m. (2. jegyzet) 113–114.

⁸ A diákokat hatos skálán minősítették: 1. *optimos*, 2. *bonos*, 3. *mediocres*, 4. *dubois*, 5. *retinendos*, 6. *reiiciendos*. *Ratio*, 1635, i. m. (2. jegyzet) 114–115.

⁹ *Ratio*, 1635, i. m. (2. jegyzet) 140–144.

vel etiam libri eiusdem Virgilij faciliores, ut quartus Georgicorum, quintus, et septimus Aeneidos: ex Graecis S. Chrysostomus, Aesopus, Agapetus, et horum similes.”¹⁰ Az ars metricából a praecepta generaliát sajátították el és a tudnivalókat naponta gyakorolták.¹¹

A humanitas gradus végzésekor „ex Poëtis praecipue Virgilius, exceptis Eclogia, et quarto Aeneidos; praeterea Odae Horatij selectae, item Elegiae, Epigrammata, et alia Poëmata illustrium Poëtarum antiquorum, modo sint ab omni obscoenitate expurgati” tanultak a diákok. Az írásbeli feladatokban „Carminis argumentum Latine dictet multa locutionum varietate.” A tanulók által írásban elkészített versekből (carmina) válogattak, és a sikerültebbeket az iskola falaira kitűzve közszemlére tették a szorgalom további motiválására. Ezek elsősorban „inscriptiones [...] descriptiones [...] narrationes [...] paradoxa” voltak, és „non tamen sine Rectoris permissu, picturis, quae emblematici, vel argumento proposito respondeant.”¹²

A legmagasabb szinten, a retorika gradus végzésekor az eloquentia tökéletesítése volt a cél, mind az oratoria, mind a poetica terén. Nagy hangsúlyt helyeztek stílus gondos kicsiszolására, a memoria „gyakorlására” (memoriter) és az írásbeli feladatok végzésére egy-egy megadott tárgy alapján. Oratiókat éppúgy készítettek a diákok, mint verseket (carmina), melyeket a tanárok kötelesek voltak gondosan kijavítani. Az írásbeli és a szóbeli feladatokban a diákoknak előírták: „locum aliquem Poëtae, vel oratoris imitari.”¹³ A megadott argumentumok között kiemelt helyen ajánlották a kertek, a templomok, a „tempestas” (= idő, időszak, évszak) és más hasonló témák leírását. A versek műfaja (carminis genus) különféle lehetett (például „epigrammata, inscriptiones, epitaphia”), melyeket kombinálhattak egymással. A gyakorlottabb, ügyesebb diákok egyaránt írhattak rövidebb és hosszabb verseket, azaz mind epigrammát, ódát, elégiát, epistolát, mind hosszabb poémát.

¹⁰ Ratio, 1635, i. m. (2. jegyzet) 135–135.

¹¹ „[...] quotidie deinceps ars metrica explicetur adiectis exceptionibus, carminum generibus, et quae de patronymicis atque accentu traduntur. Prima semihora pomeridiana memoriter Poëta [...] Sesquihora consequens Poëtae tum recolendo, tum explicando [...]” – „Carmina poterunt initio quidem solum verborum ordine, mox etiam verbis aliquibus imitatis, ad extremum facillimo argumento cum multa locutionum varietate dictam.” Ratio, 1635, i. m. (2. jegyzet) 136–139.

¹² Ratio, 1635, i. m. (2. jegyzet) 128–135.

¹³ Ratio, 1635, i. m. (2. jegyzet) 119–122. Vö., Ratio, 1616, i. m. (2. jegyzet) 112–115.

Javasolták az olyan antik vagy antik előzményekre visszanyúló formák és témák utánzását, kifejtését, mint a hieroglyphica, symbola Pythagoreis, apophtegmata, adagia, emblemata és aenigmata, s mindezt a tanár választására és mérlegelésére bízták. Az iskolai tanítás szünnapjain is ajánlott volt a gyakorlás „eruditionis causa,” „ut hieroglyphica, ut Emblemata, ut questiones ad artificium poeticum spectantes, de Epigrammate, Epitaphio, Ode, Elegia, Epopoeia, Tragoedia, ut de Senatu Romano, de Atheniensi, de utriusque gentis militia; ut de re hortensi, vestiaria, de Triclinio, de triumpho, de Sibyllis, et alijs generis eiusdem, modice tamen”.¹⁴ Az e gradus keretében készült versek közül az arra érdemeseket szintén kifüggesztették.

A *Ratio Studiorum*ban rögzített tananyagot kívül a tanárok különféle segédkönyveket is bevontak az oktatásba.¹⁵ A XVI. század végétől alapvető, folyamatosan használt költészet-elméleti műnek számított Jacobus Pontanus (Spanmüller) *Poeticarum institutionum libri III* című, Magyarországon is folyamatosan forgatott tankönyve, melyben a szerző mindenekelőtt Vergilius és Ovidius követését javasolta a versíróknak.¹⁶ Az általam használt második¹⁷ és harmadik¹⁸ kiadásban a természetleírásokra vonatkozó egyik részlet az epigrammát díszítő eszköztár leírásában, azonos helyen és oldalon olvasható.¹⁹ A kellemesen gyönyörködtetés céljának eléréséhez Pontanus szorgalmazta természet-, azon belül

¹⁴ Ratio, 1635, i. m. (2. jegyzet) 122–127. Vö., Ratio, 1616, i. m. (2. jegyzet) 118–120.

¹⁵ A magyarországi jezsuita poézis-oktatáshoz a XVIII. századból fennmaradt ajánlott művek jegyzéke több részre tagolódik. Hellmayr Antal, *Institutio Humanistica* (1734) című jegyzete végén először a „De tota arte Poëtica scripserunt” címen 14 művet sorol fel (többek között Julius Caesar Scaliger, Alexander Donatus és Jacob Masen de arte poeticáját), ezt követi a „De Fabulis Poeticis scripserunt” (9 mű), a „De Epigrammate Leges scripsere” (3 mű), az „Epigrammata scripserunt” (21 mű, közöttük Maciej Katimierz Sarbiewskié), az „Elegiographi”, az „Elegiarum scriptores” (36 mű), a „Poemata scripsere post Virgilium” (38 mű), az „Eclogarum scriptores” (12 mű), a hozzá tartozó „Praeceptores” (8 mű), a „Satyrici” (8 mű), a hozzá tartozó „Praeceptores (1 mű), a „Lyrici” (24 mű), a hozzá tartozó „Praeceptores (5 mű). Antonius Hellmayr, *Institutio humanistica* [...], 1734, Budapesti Egyetemi Könyvtár (= továbbiakban BEK), F 33, 485–489.

¹⁶ Első kiadás: Jacobus Pontanus, *Poeticarum institutionum libri tres. Eiusdem Tyricinium Poeticum*, Ingolstadii, D. Sartorius, 1594. Vö. Tóth Sándor Attila, *Jacobus Pontanus poétikája*, Szeged, Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 2009.

¹⁷ Második kiadás: 1597; használt példány: BEK, Ant.5465 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: Collegij Pisoniensis Societatis Jesu ad S. Salvatorem Catalogo inscriptus 1680 nr. 439.

¹⁸ Harmadik kiadás: Jacobus Pontanus, *Poeticarum institutionum libri tres. Editio tertia cum auctario, et Indice hactenus descriptio. Eiusdem Tyricinium poëticum cum supplemento*, Ingolstadii, A. Sartorius, 1600; használt példány: BEK, Ant.5464 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: Domus Societatis Jesu ad S. Salvatorem Pisoniensis 1680; tulajdonosi bejegyzés a hátsó belső borítón: Ex libris Joannis Danielis Faberi. A kötet végén az üres lapra egy latin verset írt az egyik XVII. századi kötethasználó.

¹⁹ Liber III. De epigrammate, Cap. XII. De suavitate, et et alijs Epigram. ornamenta, 192–198.

például évszakeírás beiktatását a versbe. Egyik követendő példaként Catullus tavasz-leírását idézte a 46. carmina elejéről („Iam ver egelidos refert tepores, / iam caeli furor aequinoctialis / iucundis Zephyri silenscit aureis [...]”).²⁰

Pontanus költészettanát követően több jezsuita kompendium is megjelent, melyek között különleges helyet foglaltak el a kortárs, vagy közel kortárs szerzők munkái. Így például oktatói „továbbképzésre” vagy oktatási célokra is használták Gerardus Joannes Vossius (1577–1649) *De artis Poeticae natura, ac constitutione liber* című művét.²¹ Benne külön részek foglalkoznak a költészet témáival, azon belül a természettel. Az antikvitás szerzőinek (Xenophanes, Parmenides, Empedocles, Palaephatos Atheniensis, Antiochus Heliopolitanus, Eratosthenes, etc.) felsorolásán túl Vossius megnevezte az egyes témákat is (például, „de piscibus, et quadrupedibus, tractat Oppianus: e Latinis rerum naturam exposuit Lucretius [...] Aemilius Macer Veronensis scripsit de avibus, sive Ornithogoniam [...]”), és ezeket ajánlotta követésre.²²

A XVII. század közepére – korábbi tan-kompendiumok mintájára²³ – az oktatásban is hasznosítható gyűjtemények készültek a jezsuita rend költőinek alkotásaiból. Így például az oktatás kívánalmaihoz igazodva, műfajonként rendezték el a verseket a *Parnassus Societatis Iesu: hoc est, Poemata Patrum Societatis [...]* című, közel ezeröttszáz lapos nyomtatványban.²⁴ A *Ratio Studiorum* témaajánlásainak ismeretében nem lehet véletlen, hogy a kötetben megtalálható például Alexander Donatus verse a Quirinalison található pápai kertek leírásáról (*Horti Quirinales Pontificij*).²⁵ A tempestas argumentumhoz eredményesen használhatták fel a diákok például Petrus Justus Sautel (1613–1662) jezsuita válogatott epigrammáit, melyeket

²⁰ Tóth Sándor Attila is idézi, Devecseri Gábor fordításával együtt. Tóth Sándor Attila, Jacobus Pontanus poétikája, Szeged, Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 2009, 184.

²¹ Használt kiadás: Gerardus Joannes Vossius, *De artis Poeticae natura, ac constitutione liber*, Amstelodami, L. Elzevir, 1647.

²² „4. §. Altera poesios materies est de rebus naturalibus” Vossius, i. m. (21. jegyzet) 31–32.

²³ Például, Nicolás de Nomesy (ca. 1561–1631), *Parnassus Poeticus: Ex variis probatissimis poetis collectus. Nunc primum in Germania in gratiam studiosorum excusus ac plurimis mendis repurgatus*, Coloniae, Gualtherus, 1602.

²⁴ „I. continet Epica, seu Heroica II. Elegias III. Lyrica IV. Epigrammata V. Comica et Tragica VI. Symbolica VII. Sylvas, seu Miscellanea” *Parnassus Societatis Iesu: hoc est, Poemata Patrum Societatis [...]*, Francofurti, J. G. Schönwetter, 1654.

²⁵ *Parnassus*, i. m. (24. jegyzet) 152–154.

a szerző az év napjaihoz társított *Annus sacer poeticus* című kötetében.²⁶ Ez a gyűjtemény és egy másik, Sautel elégiáit tartalmazó kötet (*Lusus poetici allegorici*)²⁷ éppúgy segítette a költészet gyakorlatának jezsuita oktatását, mint Sarbiewski vagy Sidronius de Hossche versei.²⁸

A XVII. századi jezsuita praeceptum-irodalomban előkelő hely illeti meg Jacob Masen műveit.²⁹ A Justus Lipsius és Emanuele Tesauro követőjeként számon tartott Masen költészettanában (*Palaestra eloquentiae ligatae*) egyrészt összegződik az antik, a humanista és a jezsuita poétikaelmélet, másrészt lemérhető a korábbi évtizedek jezsuita oktatásából leszűrt tapasztalat.³⁰ Ismeretes, hogy a három részes *Palaestra eloquentiae ligatae* első kiadásaként a kölni Friessem nyomdában 1654–1657 között megjelent köteteket tartják számon. Ugyanakkor a poesis elegiaca, heroica, lyrica tárgyalását tartalmazó második pars-ból egyetlen példányban létezik egy 1645-ös (Köln, Friessem) impresszumú kiadás is (Köln, Universitäts- und Stadtbibliothek, Rheinische Abteilung der USB Köln), melyről ma még nem dönthető el, hogy korai részkiadás volt-e vagy csupán ennek az egyetlen példánynak téves az impresszuma.³¹ Ha a fennmaradt példány egy korai részkiadás emléke, ez egyben azt is bizonyítja, hogy a szerző ezt a számos példa-költeményét tartalmazó kötetet tarthatta a három részes mű legfontosabb részének.

Masen a *Palaestra eloquentiae ligatae* második részében a műfajok bemutatását az elegiaca poesis-szel kezdte, majd a carmen heroicummal (eposz) folytatta, melyhez hozzákapcsolta – a közös versmérték alapján – az eklogát és a

²⁶ Használt kiadás: Monachii, S. Rauch, 1674.

²⁷ Használt kiadás: Monachii, S. Rauch, 1689.

²⁸ Maciej Kazimierz Sarbiewski (1595–1640), *Lycorum libri IV*, Antverpiae, 1632; Sidronius de Hossche (1596–1653), *Elegiarum libri sex*, Norimbergae, M. Endter, 1697.

²⁹ Vö. Barbara Bauer, *Jesuitische 'ars rhetorica' im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Frankfurt am Main – Bern – New York, Verlag Peter Lang, 1986, 319–545; Tüskés Gábor – Knapp Éva, *Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez*, *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004) 139–154; Gábor Tüskés – Éva Knapp, *Zur Rezeption der literaturtheoretischen Werke Jakob Masens in Ungarn = Die Ideologie der Formen: Rhetorik und Ideologie in der frühen Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung des deutschen Sprachraums und seiner Ausstrahlung nach Ungarn*, herausgegeben von József Jankovics, S. Katalin Németh, Budapest 2006 Balassi Kiadó, („*Studia Humanitatis*” 14), 161–179.

³⁰ Jacob Masen, *Palaestra eloquentiae ligatae*, I–III – általam használt kiadások: Köln, Friessem, 1654–1657; ed. nova correctior, Köln, Demen, 1682–1683.

³¹ Vö. Birgit Boge, *Literatur für das „Catholische Teutschland“: das Sortiment der Kölner Offizin Wilhelm Friessem im Zeitraum 1638–1668*, Tübingen, 1993. Köszönöm Dr. Karl-Ferdinand Beßelmann (Köln, Universitäts- und Stadtbibliothek) tájékoztatását az unikum példányról.

szatírát is.³² E megközelítési módban érzékelhető a kötött (azaz verses) elbeszélő műfajok tudatos kiemelése, melyek még a XVIII. században is bizonyos elsőbbséget élveztek a jezsuita oktatásban. Az elégiát a jezsuita poétikák valószínűleg azért kezelték kiemelten, mert eleve gyűjtőkategóriának tartották, és lényegében ide soroltak minden disztichonban írt verset (elegia epistolaris, elegia narrativa, elegia didactica, elegia pathetica). Ettől az elégiától elvárták a csiszolt, könnyed stílust és a szabatos kifejezőmódot. Masennél a természetleíró elegia, azaz a disztichonban készült természetleírás külön fajtája az elégiáknak, mely nem szomorúságot, fájdalmat vagy gyászt közvetít, hanem az alapvetően kellemes dolgokból származó kedvességet, miközben hangvétele megnyugtató, a poétikai haszna pedig jelentős. Mindezt egyik saját versével illusztrálta, melynek címe *Annus – poeticis descriptionibus adumbratus*. Masen itt részletes természetleírásokkal mutatja be az évet. A vers egyéni leleménnyel, jelentős költői és oktatási gyakorlat birtokában összegzi az egykorúan rendelkezésre álló toposz-készletet.³³

A naptári év ilyen jellegű költői bemutatása – mint arról már esett szó – végső soron visszavezethető a *Ratio Studiorum*-ban ajánlott vers-témáig. A természet különböző jelenségeinek versbe foglalása, továbbá az év-, az időjárás- és az évszakeleírás kedvelt jezsuita iskolai költészettani gyakorlat maradt a XVIII. században is, erről tanúskodnak például a fennmaradt kéziratos jegyzetekben található költői gyakorlatok.³⁴

³² Vö. Tóth Sándor Attila, *A latin humanitas poétikája*, II/1, *Poesis specialis artis poeticae: poesis narrativa et lyrica*, Szeged, Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 2000, 173–183; Tóth Sándor Attila, *Jacobus Masenius poétikája*, Szeged, Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 2008, 33–58.

³³ Jacob Masen (1606–1681) 1641-től jezsuita magisterként latin nyelvet, poétikát és retorikát oktatott kölni alma materében a Collegium Tricornatumban, továbbá Trierben, Münsterben, Aachenben és Düsseldorfban. Barbara Bauer, *Jacob Masen = Neue Deutsche Biographie* 16 (1990) 353.

³⁴ A fennmaradt magyarországi jezsuita kéziratos jegyzetanyagból Szabó Flóris két, az „Exercitationes poeticae juxta singulos artis metricae regulas” alapján készített tél-leírást közölt „Nunc est hiems” címmel. Szabó Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)* Irodalomtörténeti Közlemények 84 (1980) 469–485, itt: 477–478.